

گزارشی توصیفی از چهار مُعجم موضوعی قرآن

نقد و بررسی کتاب

زهره اخوان مقدم / زینب فریادرس

چکیده: در معجم موضوعی به تمام مباحثی که به گونه ای (به دلالت تطابقی یا تضامنی یا التزامی) با موضوع ارتباط دارد، پرداخته می شود. از این رو، معجم موضوعی در قالب الفاظ یک متن قرار نمی گیرد؛ بلکه دایره خدمات و اطلاع رسانی آن بسی وسیع تر است. غرض از تنظیم این گونه معجم ها، هدایت مراجعه کننده به کلیه آیات مربوط به هر یک از موضوعات و مفاهیم قرآنی است خواه این مفاهیم مأخوذ از قالب واژه های خاص باشد یا از ترکیب جملات و مضمون آیات قرآن. نویسنده در نوشتار حاضر درصدد است تا با رویکردی توصیفی به معرفی چهار معجم موضوعی قرآن کریم بپردازد. این معجم عبارتند از: تفصیل الآیات ژول لایوم، طبقات الآیات خلیل صبری، فرهنگ موضوعی قرآن کریم کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی و فرهنگ قرآن هاشمی رفسنجانی. وی نخست به عنوان مقدمه، مطالبی در معنای لغوی و اصطلاحی معجم، انواع معجم قرآنی، هدف از تنظیم آن ها، و تفاوت تفسیر موضوعی با معجم موضوعی را بیان می دارد. سپس در ادامه، در راستای معرفی هر یک از این چهار معجم، با ارائه مختصری از زندگی نامه نویسندگان آن ها، برخی ویژگی ها و نقایص آن ها و نیز نکاتی پیرامون چگونگی استفاده از آن ها اظهار می نماید. کلیدواژه: معجم موضوعی، فرهنگ موضوعی، قرآن، گزارش توصیفی، تفصیل الآیات، ژول لایوم، طبقات الآیات، خلیل صبری، فرهنگ موضوعی قرآن کریم، کامران فانی، بهاء الدین خرمشاهی، فرهنگ قرآن، هاشمی رفسنجانی.

اشاره

قرآن کریم کتابی است جامع که در طول ۲۳ سال رسالت پیامبر برایشان نازل شد. از همان ابتدای نزول به تدریج علوم مرتبط با قرآن کریم شکل گرفت تا مسلمانان بهتر بتوانند از این کتاب آسمانی بهره ببرند. پس از جمع آوری و وحدت بخشی به نسخه های قرآن در عصر نزول، تلاش های علمی درباره قرآن مراحل مختلفی را طی کرد. در آغاز مسئله قرائت و فهم کلمات غریب قرآن، نقطه گذاری، اعراب و شماره گذاری آیات مطرح بود، ولی به تدریج مباحثی چون تفسیر قرآن و سبک های مختلف آن از نقل اقوال (مأثور) تا بحث های اجتهادی استنباطی قرآن مطرح شد. همچنین موضوعات ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و قرائت های هفت گانه و ده گانه مطرح شد و روزه روز موضوعات علوم قرآنی گسترش و تکامل یافت؛ به گونه ای که هر یک از مباحث تبدیل به رشته های گوناگونی گردید و در هر زمینه مباحث تخصصی به وجود آمد.

۲- ۲. معجم موضوعی

نوع دیگری از معجم‌های قرآنی است که هر چند مفردات آنها نیز بر اساس ریشه کلمات گردآوری شده است، اما در مرحله دسته‌بندی برحسب موضوع تفکیک و تنظیم شده و ساختار موضوعی به خود گرفته است.

در معجم موضوعی به تمام مباحثی که به گونه‌ای (به دلالت تطابقی یا تضمینی یا التزامی) با موضوع ارتباط دارد می‌پردازد. از این رو معجم موضوعی در قالب الفاظ یک متن قرار نمی‌گیرد، بلکه دایره خدمات و اطلاع‌رسانی آن بسی گسترده‌تر و وسیع‌تر است.^۵

غرض از تنظیم معجم‌های موضوعی، هدایت مراجعه‌کننده به کلیه آیات مربوط به هر یک موضوعات و مفاهیم قرآنی است، خواه این مفاهیم مأخوذ از قالب واژه‌های خاص باشد یا از ترکیب جملات و مضمون آیات قرآن.

از نمونه معجم‌های موضوعی فارسی و عربی می‌توان به آیه‌های زندگی حسین اسکندری، اصول العلوم الإنسانیة من القرآن زینب عطیه محمد، پیام وحی دکتر محمد کریمی، الترتیب والبیان عن تفصیل آی القرآن محمد زکی صالح، تصنیف آیات القرآن الکریم محمد محمود اسماعیل، تفصیل آیات القرآن الحکیم کیکاوس ملک منصور، تفصیل الآیات ژول لایوم، تنویر الأذهان لمواضع القرآن عبود احمد الخزرجی، الجامع لمواضع آیات القرآن الکریم محمد فارس برکات، طبقات آیات خلیل الله صبری، فرهنگ موضوعی قرآن «کامران فانی و بهاء‌الدین خرمشاهی و فرهنگ قرآن رفسنجانی اشاره کرد.

۳. تفاوت معجم موضوعی با تفسیر موضوعی

معجم موضوعی تنها برای اطلاع‌رسانی است، اما تفسیر موضوعی در مقام تبیین نظریه و ارائه دیدگاه قرآن در موضوع خاص و روشن کردن دیدگاه قرآن است. معجم موضوعی به منزله مواد خام تحقیق است، اما تفسیر موضوعی فایده‌ای عام دارد، ولی نمی‌تواند برای طبقات مختلف و مخاطبان گوناگون تنظیم شود.

معجم موضوعی به عنوان پایه و اساس تفسیر موضوعی به کار می‌رود.^۶

۴. سابقه معجم نگاری موضوعی

معجم نگاری موضوعی در زمینه قرآن کریم سابقه دیرینه ندارد، بلکه فعالیت تحقیقی جدید و روبه‌رشد و تکاملی است.

از نخستین کسانی که در جهان تشیع قرآن را به شکل معجم موضوعی

یکی از علوم به وجود آمده علم طبقه‌بندی موضوعی قرآن کریم یا معاجم قرآنی است که هنوز به صورت نهال نوپایی است. وجود عواملی از جمله عدم برآورده شدن نیازهای پژوهشی توسط «معجم‌های لفظی»، سهولت دستیابی به موضوعات قرآنی، همچنین ضرورت تنظیم برنامه زندگی در ابعاد مختلف و براساس آن توسعه علوم قرآنی و رشد معاجم نویسی در علوم دیگر سبب شد تا تمایل به تنظیم معجم‌های موضوعی زیاد شود.

از طرف دیگر وجود این فرهنگ‌های موضوعی به منزله مواد خامی است که در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد و همچنین پایه و مبنای پژوهش‌های بعدی از جمله تفسیر دیدگاه‌های قرآن است. به همین دلیل برآن شدیم تا گزارشی از تعدادی از معجم‌های موضوعی مهم قرآنی را در این مقاله بیاوریم تا در کنار شناساندن آنها به پژوهشگران برای استفاده کاربردی، انگیزه به وجود آوردن معجم‌های جدید قرآنی را در وجود آنها بیدار کنیم.

در بحث از فرهنگ‌های موضوعی باید به این نکته توجه داشت که بین معجم‌های لفظی و موضوعی و تفسیر موضوعی تفاوت وجود دارد؛ پس برای مقدمه ابتدا مطالبی در مورد معنای لغوی و اصطلاحی معجم، انواع معاجم قرآنی، هدف از تنظیم معجم‌های موضوعی و تفاوت تفسیر موضوعی با معجم موضوعی را می‌آوریم، سپس به معرفی کتب مورد نظری می‌پردازیم.

۱. تعریف معجم

۱-۱. تعریف لغوی

معجم مصدر میمی و به معنی فرهنگ‌نامه، قاموس، لغت‌نامه است.^۱ گویند: «أَنَّ الْأَصْلَ الْوَاحِدَ فِي الْمَادَّةِ: هُوَ عَقْدَةٌ فِي إِبْهَامٍ». یعنی اصل در این واژه گشودن ابهام از سخن است.^۲

۲- ۱. تعریف اصطلاحی

معجم در اصطلاح به اقسام گوناگون فهرست و دسته‌بندی لفظی یا موضوعی حدیث یا آیات اطلاق می‌شود. معاجم و کتب دایرةالمعارف در زمان معاصر (که عصر رشد و توسعه علوم و فنون است)، یکی از مناسب‌ترین ابزارهای خدمات تحقیقی و علمی به حساب می‌آیند.^۳

۲. انواع معاجم قرآنی

۲- ۱. معجم لفظی

بیشتر معاجم قرآنی صرفاً فهرست نگاری لفظی است که اصول تدوین آنها بر پایه ریشه و ماده کلمه به ترتیب حروف الفبا است. از این قبیل است نجوم الفرقان^۴ فلوگل، المعجم المفهرس عبدالباقی و المعجم الإحصایی للآفاظ القرآن الکریم دکتر محمود روحانی.^۵

۵. زمانی، هاشم: «معجم‌های موضوعی قرآن، بخش نخست»، مجله پژوهش‌های قرآنی، شماره ۴۴، ص ۲۱۸.

۶. ایازی، سیدمحمدعلی: «نگاهی به معجم‌های موضوعی قرآن کریم»، مجله بینات، شماره ۱، ص ۱۱۴.

۱. بستانی، فواد افرام، فرهنگ ابجدی، ص ۸۳۸.

۲. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات قرآن الکریم، ص ۴۷.

۳. سعیدی، م، «تأملی در معاجم قرآنی»، مجله معرفت، شماره ۴۸ تا ۵۰، ص ۴۸.

۴. همان.

وجود عواملی از جمله عدم برآورده شدن نیازهای پژوهشی توسط «معجم‌های لفظی»، سهولت دستیابی به موضوعات قرآنی، همچنین ضرورت تنظیم برنامه زندگی در ابعاد مختلف و بر اساس آن توسعه علوم قرآنی و رشد معاجم نویسی در علوم دیگر سبب شد تا تمایل به تنظیم معجم‌های موضوعی زیاد شود.

تنظیم کرد، مرحوم علامه محمدباقر مجلسی^۴ (متوفای ۱۱۱۱) بود. این محقق بزرگ گرچه کتاب بحار الأنوار را به عنوان مجموعه احادیث مربوط به موضوعات گوناگون اسلامی در ابواب و فصل‌های مختلف تنظیم نمود، اما در آغاز هر باب و فصلی، آیات مربوط به آن فصل و موضوع را گردآوری کرد؛ به گونه‌ای که در مجموع این کتاب شامل ۹۰ موضوع اصلی و کلی و ۱۴۰۰ موضوع فرعی عنوان‌های قرآن است و اگر کسی از این دیدگاه به کتاب بحار الأنوار بنگرد، آن را نوعی معجم موضوعی قرآن خواهد یافت که موضوعات و مباحث قرآنی را به شکل معجم قاموسی طبقه‌بندی کرده است.^۵

از نخستین کارها (به سبک آکادمیک) در این زمینه نجوم الفرقان اثر فلوگل آلمانی (متوفای ۱۸۲۴) و فهرست معروف ژول لایبوم^۶ (متوفای ۱۸۷۶) است.

۵. عوامل گرایش به تألیف معجم‌های موضوعی

کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی در مقدمه کتاب فرهنگ موضوعی خود علت تدوین آن را کاهش حفظ قرآن و حافظه ذهنی پژوهشگران می‌دانند.^۸

از عوامل دیگر می‌توان به:

۱. سهولت دستیابی به موضوعات قرآنی.
۲. ضرورت تنظیم برنامه زندگی در ابعاد مختلف بر اساس آن.
۳. توسعه علوم قرآنی و رشد معاجم نویسی در علوم دیگر^۹

حال که تا حدودی با تعاریف و توضیحات مربوط به فرهنگ‌های موضوعی آشنا شدیم، در این قسمت به معرفی چند نمونه از فرهنگ‌های موضوعی در این زمینه می‌پردازیم.

۱. تفصیل الآیات

۱-۱. مؤلف معرفی

در مورد زندگی ژول لایبوم اطلاع زیادی در دست نیست. تنها اینکه او

۷. همان، ص ۱۱۶.

۸. خرمشاهی، بهاء الدین و فانی، کامران، فرهنگ موضوعی قرآن کریم، ص ۱.

۹. پور طباطبایی، سید مجید؛ «تأثیرات عمیق گوستاو فلویل و ژول لایبوم بر فهرست‌نگاری قرآنی»؛ آینه پژوهش، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۹، شماره ۱۲۱، ص ۶۴.

یک مستشرق مسیحی است و بین سال‌های (۱۸۰۶-۱۸۷۶) زندگی می‌کرده است.

ژول لایبوم در مورد قرآن می‌گوید:

قرآن برای ما مسیحیان کتابی فوق العاده سودمند است. از مهم‌ترین کتب دی-ن-ی-اس-ت-ک-ه زندگی روحانی گروهی بزرگ از افراد بشر بدان بسته است که شماره آنان از دوی-س-ت-و پنجاه میلیون کمتر نیست (اکنون بیش از یک میلیارد و پانصد میلیون). اصول قرآن با اص-ول-دی-ن-یهود و مسیحیان شباهت بسیاری دارد. قصص عبرانیان درباره انبیا و صدیقان و عباد بنی اسرائیل و همچنین اخبار حضرت مسیح صفحات بسیاری از قرآن را فرا گرفته است. اشتراک دین اسلام با دین یهود تا حدی است که انسان به سختی علت اینهمه خصومت را در میان آنان طی سال‌های متمادی درک می‌کند و در ادامه می‌گوید که اسلام دینی اصیل است و مأخوذ از ادیان دیگر نیست.^{۱۰}

۲-۱. معرفی کتاب

اصل کتاب تفصیل آیات القرآن الکریم، تألیف «ژول لایبوم» مربوط به مترجم فرانسوی ادوارد مونتیبه است. این ترجمه و تفسیر مشتمل بر هجده باب اصلی است و هر باب به چند فصل مستقلی منقسم می‌گردد ابواب اصلی آن که از آیات قرآن مجید برگزیده شده است عبارتند از:

۱. تاریخ ۲. زندگی محمد (ص) ۳. تبلیغ ۴. بنی اسرائیل ۵. تورات ۶. نصاری ۷. مابعد الطبیعه ۸. توحید ۹. قرآن ۱۰. دین ۱۱. عقائد ۱۲. عبادات ۱۳. شریعت ۱۴. نظام ۱۵. علوم و فنون ۱۶. تجارت و کسب ۱۷. علم و تهذیب اخلاق ۱۸. رستگاری.

۲. سپس متضمن مستدرکی است که در آن استدراک ۵۰۰ لغت و کلمه از آیات در ذیل عناوین فوق شرح و ترجمه شده است.

البته این تقسیم‌بندی تابع هیچ ضابطه و معیار خاصی نیست و بیشتر بر اساس ذوق و علاقه شخصی انجام شده است. جالب اینجاست که لایبوم عربی نمی‌دانست و برای کار موضوع بندی از ترجمه فرانسوی قرآن کمک گرفته است. از این روی دارای اشتباهات زیادی است. با اینهمه تلاش وی در جای خود خالی از ارزش و فایده نیست.

در طلیعه این کتاب ارزشمند که در ۱۳۰۲ صفحه رحلی به چاپ رسیده است، مقدمه‌ای به قلم ت-وان-ای-ف-ق-ید عالم اسلام مرحوم آیت الله حاج میرزا ابوالحسن شعرانی قرار گرفته است. مرحوم

۱۰. لایبوم، ژول؛ تفصیل الآیات، ص ۳.

۲-۳-۱. ترجمه‌های فارسی

۱-۲-۳-۱. فهرست ژول لایوم در ایران اولین بار توسط اعتماد السلطنه (محمد حسین خان صنیع‌الدوله) با ترجمه به فارسی و گسترش بسیار بازسازی و تکمیل شد و به کشف المطالب معروف است، در این فهرست نقص فنی ساختاری ای که کتاب ژول لایوم داشت برطرف شده است.

۲-۲-۳-۱. کیکاوس ملک بن منصور ترجمه دیگری از کتاب تفصیل الآیات را به انجام رسانده است. این ترجمه در واقع عین ترجمه محمد فؤاد عبدالباقی است که به فارسی برگردانده شده است.^{۱۱}

۴-۱. ویژگی‌های کتاب

۱-۴-۱. دارابودن فهرست الفبایی

۲-۴-۱. کم بودن ارجاعات

۳-۴-۱. کشف آیات از طریق موضوعات

۴-۴-۱. فروع متعدد در هر باب^{۱۲}

۵-۱. نقایص کتاب

۱-۵-۱. محتویات قرآن مجید را به ۴۰۰-۳۰۰ عنوان فرعی محدود کرده است.

۲-۵-۱. عناوین فرعی گزینش شده گاهی نمایشگر و نماینده آیات مجموعه نیستند. به عبارت دیگر برخی از آیات انتخابی متناسب با عنوان نیست.^{۱۳}

۳-۵-۱. از نظر شکلی ترتیب آیات هر موضوع، تاریخی یا ترتیب سوره‌ها نیست. اگر به ترتیب و نظم قرآن فعلی از بقره تا ناس بود، مراجعه‌کنندگان به راحتی به پیگیری مطالب خود می‌پرداختند.

۴-۵-۱. روال و نظم واحدی ندارد و از ضوابط یکسانی پیروی نمی‌کند. مثلاً در شاخه «الله» که یک اسم خاص است، عناوینی چون جن و شیطان که موضوع هستند را نیز آورده است. در باب دهم که ویژه دین است، آیات موت و حیوانات را نیز طبقه‌بندی کرده است.^{۱۴}

۲. طبقات الآیات

۱-۲. معرفی مؤلف

خلیل الله صبری در سال ۱۲۸۷ ش در سنندج متولد شد. جد اعلای وی محمد بیک صبری است که نسبش به صلاح‌الدین عیوبی می‌رسد که در عصر صفوی به ایران کوچید و در این سرزمین متوطن گردید.

۱۱. فرهنگ موضوعی قرآن کریم، ص ۲.

۱۲. پور طباطبایی، سید مجید؛ «تأثیرات عمیق گوستاو فلویل و ژول لایوم بر فهرست‌نگاری قرآنی»؛ آینه پژوهش، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۹، شماره ۱۲۱، ص ۶۵.

۱۳. فرهنگ موضوعی قرآن کریم، ص ۳.

۱۴. پور طباطبایی، سید مجید؛ «تأثیرات عمیق گوستاو فلویل و ژول لایوم بر فهرست‌نگاری قرآنی»؛ آینه پژوهش، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۹، شماره ۱۲۱، ص ۶۴.

آیت‌الله ابوالحسن شعرانی دربار این اثر با اشاره به مقاله فرید وجدی از وی نقل می‌کند:

اروپاییان از آن‌گاه که با مردم مشرق زمین مرآده آغاز کردند و به شناختن لغات و دین و مذاهب قبایل شرقی، عنایت نمودند، برای آنکه حقیقت هر چیز را چنان‌که باید دریابند تا اعتماد بر آن نتوانند کرد، تحقیق و بحث در هر دو موضوع را به گروهی خاص سپردند؛ چون آنکه همش یک چیز باشد در علم استوارتر است. هر دسته خاص برای تحقیق امری کوشیدند و به کشورهای شرقی سفرهای پی در پی کردند و لغات آنان را آموختند و از عادات آنان اطلاع یافتند و در آثار گذشتگان مانند خطوط و نقاشی‌ها و ابنیه و غیر آن دقت کافی نمودند و اسرار و رموز خطوط قدیم را دریافتند و از هیچ کوشش دریغ نداشتند تا آنچه در تاریخ اقوام گذشته توانستند کشف کردند. اگر رنج آنان را در کشف مبهمات تاریخ امم شرق و لغات و ادیان ایشان نادیده گیریم و حق آنها را نشناسیم، احسانی را انکار کرده‌ایم.

محمد فؤاد عبدالباقی که تفصیل الآیات را به عربی ترجمه کرده است می‌گوید:

من و بسیاری مردم دیگر مانند مرحوم استاد شیخ مصطفی عبدالرزاق شیخ جامع الازهر ملاحظه کردیم که مؤلف تفصیل الآیات چند باب از آنچه را باید بیاورد نیاورده است و در آن ابواب که آورده چندین آیه مناسب آن ابواب از قلمش افتاده است. آنگاه در مجله‌ی «المنار» مقاله‌ای خواندم به قلم شکیب ارسلان درباره ترجمه قرآن به زبان فرانسه که ادوار مونیته معلم السنه شرقیه از دوستان اسلام و معتقدان به حضرت خاتم انبیا(ص) با آنکه در دین مسیح متعصب بود، و برای ترجمه قرآن رنج فراوان برده و ترجمه وی بهترین و جدیدترین ترجمه قرآن است و طبع اول آن در سال ۱۹۲۹م انجام پذیرفته است و نسخه‌ای از آن که در تصرف این بنده است، طبع ۱۹۵۴م و مشتمل بر مقدمه و حواشی مفیده است. در ذیل صفحات و چنان‌که گفتیم غالب شبهه‌های مسیحیان را در حواشی رد کرده و مقصود قرآن را به نحوی توضیح داده است که مطاعن هم‌کیشان وی بر آن وارد نیاید. فهرست آخر آن بسی از تفصیل الآیات و مستدرک آن، بیشتر است.

۳-۱. ترجمه‌های کتاب ژول لایوم

۱-۳-۱. ترجمه‌ی عربی

محمد فؤاد عبدالباقی صاحب فهرست المعجم المفهرس لألفاظ قرآن کریم در سال ۱۹۲۴ این فهرست را با عنوان تفصیل الآیات قرآن کریم به عربی درآورد. وی ۱۸ باب و ۳۵۰ فصل را نارسا یافت و مستدرکی شامل بر ۱۰۰ موضوع دیگر بر این کتاب افزود.

۲-۴-۲. تمام موضوعات قرآنی را جمع‌آوری نکرده است.

۳-۴-۲. گزینش و جمع‌آوری آیات بر اساس قالب کلمات است، نه بر اساس موضوع و محتوای آیات.

۴-۴-۲. با وجود اینکه ترجمه این کتاب به صورت روان انجام شده است، اما در بسیاری موارد از تعبیرات نامأنوس و سنگین و به‌ویژه از واژه‌های عربی استفاده شده است.

۵-۴-۲. چون از سیسم ارجاع استفاده نشده است، بسیاری از محورهای موضوعی از دست رفته است.

۳. فرهنگ موضوعی قرآن کریم

۱-۳. معرفی مؤلفان

۱-۱-۳. کامران فانی: در ۲۵ فروردین ۱۳۲۳ در باب الجنه شهر قزوین متولد شده است. در سال ۱۳۵۲ در رشته زبان و ادبیات فارسی از دانشکده سال ۱۳۴۷ ادبیات دانشگاه تهران فارغ التحصیل شد و از دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران فوق لیسانس علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی گرفت. تعدادی از آثار علمی او عبارتند از:

۱. فرهنگ موضوعی قرآن مجید ۲. سرعنوان‌های موضوعی فارسی ۳. گسترش تاریخ ایران در رده‌بندی کنگره ۴. گسترش فلسفه اسلامی در رده‌بندی کنگره ۵. جنگ جهانی اول و دوم^{۱۷}

۲-۱-۳. بهاء الدین خرمشاهی: بهاء الدین خرمشاهی در ۱۲ فروردین ۱۳۳۲ در قزوین متولد شده است. او پس از تغییر رشته از پزشکی به ادبیات وارد دانشگاه تهران شد و از محضر استادانی همچون سیدجعفر شهیدی، مهدی محقق، دکتر خانلری و ذبیح‌الله صفا بهره برد. از آثار قرآنی ایشان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تفسیر و تفاسیر جدید ۲. قرآن پژوهی ۳. قرآن شناخت

۲-۳. معرفی کتاب

این کتاب تألیف آقایان کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی است که چاپ اول آن در سال ۱۳۶۴ توسط انتشارات امیرکبیر به انجام رسیده است. در این فرهنگ از روش‌های جدید علم کتابداری استفاده شده است. بر این اساس که به جای اینکه موضوعات ذهنی از قبل تعیین شوند و کلمات قرآن زیر آن آورده شود، خود قرآن را آیه به آیه فهرست کرده است.

۳-۳. ویژگی‌های کتاب

۱-۳-۳. نویسندگان کتاب معتقدند که در این کتاب، موضوعات قرآن به چند موضوع مورد نظر آنها محدود نشده است و به آیه‌آیه قرآن

خلیل صبری تحصیلات ابتدایی و دوره متوسطه‌اش را در زادگاهش به پایان رسانید، آن‌گاه در رشته معقول و منقول به تحصیلات ادامه داد و به دریافت لیسانس توفیق یافت. سپس در رشته قضایی به کار پرداخت. در سال ۱۳۲۲ کتابی به نام روش دادرسی را طبع و نشر کرد و در سال ۱۳۲۷ منتخبی از اشعار خود را به چاپ رسانید و در سال ۱۳۴۴ کتابی با عنوان طبقات الایات در موضوع طبقه‌بندی موضوعی آیات منتشر کرد.^{۱۵}

۲-۲. معرفی کتاب

این کتاب نوشته خلیل صبری است که چاپ اول آن در سال ۱۳۴۴ توسط انتشارات امیرکبیر در تهران چاپ شد. نویسنده موضوعات قرآن کریم در ۲۶ فصل تنظیم نموده است که شامل ۲۶ موضوع می‌باشد. روش این معجم آن است که در ابتدا مدخل و عناوین فرعی را در بالای صفحه ذکر کرده است و سپس آیات مربوط همراه با ترجمه فارسی و سوره و شماره آیه ذکر شده است. ترتیب چینش آیات به ترتیب قرآن است.

فصل‌های کتاب از قرار زیر است:

صفات خدا، مناجات‌ها و ادعیه، محمد (صلی الله علیه و آله وسلم)، معراج، ملامت و عتاب به او، اهل بیت و یاران محمد (ص)، مهاجر و انصار، قرآن، مطالعه و اسرار خلقت، آزادی، فرهنگ، آب، کار و کوشش، شب و روز، آداب اجتماعی و وظایف اخلاقی، اخلاق ذمیمه، جنگ و تبلیغات اسلامی، خلقت آسمان، آفتاب و ماه، آدم و فرشتگان و شیطان، تکالیف انسان، عقود و ایقاعات، احکام ارث و وصیت، ازدواج و طلاق، داستان‌های قرآنی، موسی (ع) و فرعون و تورات و بنی اسرائیل، عیسی و مریم (س) و انجیل و سایر انبیاء، قیامت و دلایل آن، حالت روحی بشر، هدایت و اراده خدایی، یتیم و مال یتیم، غنائم و صدقات، جرایم، فضیلت و امتیاز اسلام و آیات مشکل قرآن.^{۱۶}

۳-۲. ویژگی‌های کتاب:

۱-۳-۲. در هر موضوع آیه کاملاً نقل می‌شود و ترجمه آیات در ذیل آورده می‌شود

۲-۳-۲. ترجمه‌ای آمیخته با توضیح ارائه شده است. نثر این ترجمه که می‌توان آن را ترجمه‌ای آزاد از قرآن نامید، نسبتاً روان است.

۳-۳-۲. ترتیب چینش آیات به ترتیب قرآن است.

۴-۲. نقایص کتاب

۱-۴-۲. روش مندنبودن یا عدم تکیه به محتوا در انتخاب و جمع‌آوری آیات. دسته‌بندی موضوعات در این کتاب به صورت استقرایی و ذوقی است.

۱۵. خرمشاهی، بهاء الدین، دانشنامه قرآن پژوهی، ص ۱۳۶۵.

۱۶. صبری، خلیل، طبقات الایات.

۱۷. خرمشاهی، بهاء الدین، دانشنامه قرآن پژوهی، ص ۱۳۶۵.

مجید موضوع داده شده است و در واقع تنظیم موضوعی شده است و تا آنجا که ممکن بوده است از نص و لفظ قرآنی عدول نکرده است. در این اثر به ذکر نام سوره و شماره آیه اکتفا شده است و از آوردن نصوص آیات خودداری شده است.

۲-۳-۳. در این فرهنگ در حدود هفت هزار موضوع یا مدخل اصلی همراه با توابعش در زیر موضوع آمده است و سه هزار مدخل ارجاعی (اعم از اصلی و کمکی) را در بردارد.

۳-۳-۳. این فرهنگ به صورت الفبایی مرتب شده است، نه بر اساس اشتقاق ماده آن، بنابراین جستجوی مطالب در آن بسیار راحت است.

۴-۳-۳. اما ویژگی برجسته و مهم این کتاب استفاده از روش ارجاع است که در آن موضوع های هم معنی یا مربوط به هم ارجاع داده شده اند. این ارجاعات به صورت نیز (یعنی نیز رجوع کنید به) آمده است.

برای مثال زیر کلمه گناه و ترکیبات آن چنین آمده است: گناه: الاخلاق الرذیله؛ الاثم؛ المعصیه الصلیه؛ الاثقال؛ الخطیه؛ الذنب؛ الجناح؛ الفاحشه؛ اللطم؛ الجرم. گناه پوشی: تکفیر السیئات. گناه صغیره: الصغیره؛ گناه کبیره: الکبائر. گناهکار الاثم، یعنی اگر بخواهید تصویر کلی از مسئله «گناه» در قرآن به دست آورید، باید به تمام این موضوعات رجوع کنید، ولی اگر بخواهید یکی از مباحث گناه - مثلاً «گناه صغیره» - را بررسی کنید، فقط کافی است به کلمه «الصغیره» رجوع کنید که در زیر آن فقط آیات مربوط به آن آمده است.

ارتباط موضوع ها و مدخل ها با یکدیگر از طریق ارجاع اصلی و کمکی در واقع نوعی شبکه، ارتباطی میان موضوعات قرآنی ایجاد می کند که کار تحقیق را هم آسان تر می کند و هم به آن جامعیت می بخشد.^{۱۸}

۴-۳. روش استفاده

استفاده از این فرهنگ برخلاف دیگر فرهنگ ها بسیار آسان است. برای این منظور کافی است کلمه یا موضوع مورد نظر خود را در جای الفبایی آن جستجو کنید. برای مثال اگر می خواهید بدانید قرآن در مورد «صبر» چه گفته و چه آیاتی در این باره نازل شده است، مانند یک فرهنگ معمولی به حرف «ص» رجوع کنید. پس از یافتن کلمه صبر چنین می خوانید: الصبر: بقره: ۱۷۶، ۲۵۰، ۱۵۷، ۴۵. آل عمران: ۱۸۶، ۱۳۹، ۱۲۰ و نساء: ۲۵۰. حال اگر به جای صبر کلمه «شکیبایی» به ذهن شما رسیده و بخواهید بدانید در مورد آن چه آمده است، به حرف «ش» رجوع کرده و پس از یافتن کلمه شکیبایی این چنین می خوانید: شکیبایی الصبر و این چنین شما باز به کلمه صبر ارجاع داده می شوید و به موضوع مورد نظر خود می رسید. به کلمه «الصبر» که با حروف سیاه به چاپ رسیده، مدخل اصلی و به کلمه «شکیبایی» که با حروف نازک

۱۸. خرمنشاهی، بهاء الدین و فانی، کامران. فرهنگ موضوعی قرآن کریم، ص ۳-۴.

به چاپ رسیده، مدخل ارجاعی یا ارجاع گفته می شود.^{۱۹}

۵-۳. نقایص کتاب

۱-۵-۳. تمام موضوعات قرآن را شامل نمی شود.

۲-۵-۳. نحوه بسط و تفریع یک موضوع متشابه در این کتاب فاقد ضابطه مشخص است، پس موضوعات به نحوی کلی یا مبسوط فهرست بندی شده است.^{۲۰}

۳-۵-۳. مؤلفان کوشش کرده اند تا آنجا که ممکن است کلمات مدخل را از قرآن بگیرند و کمتر خود تصرفی در عنوان داشته باشند، اما به نظری رسد این روش اشکال عمده کتاب باشد؛ زیرا در معارف اسلامی، مفاهیم و اصطلاحات بسیاری به کار رفته است که در قرآن به آن تعبیر نیامده است، در حالی که محتوای آن در قرآن است یا موضوع مورد نظر در اصطلاح دیگری رایج است که به کار بردن آن واژه برای مدخل گویای آن موضوع نیست. به همین دلیل دیگر معجم نویسان موضوعی قرآن به این نکته توجه داشته اند و پایبند لفظ نشده اند.^{۲۱}

۴-۵-۳. در این فرهنگ مدخل الاسماء الحسنی کمبودهای جدی دارد. برای نمونه اسامی «خیر»، «نعم المجیبون»، «نعم القادرون»، «نعم الماهدون»، «رب کل شیء» و... در آن وجود ندارد.^{۲۲}

۴. فرهنگ قرآن

۱-۴. معرفی مؤلف

اکبر هاشمی رفسنجانی متولد ۱۳۱۳ است. در حوزه علمیه قم از محضر استادانی چون عظام بروجردی، علامه طباطبایی و امام خمینی بهره برده است. از تألیفات ایشان می توان به آرامش و چالش، تفسیر راهنما، امیر کبیر یا قهرمان مبارزه با استعمار نام برد.

۲-۴. معرفی کتاب

کتاب فرهنگ قرآن (کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم قرآنی) تألیف اکبر هاشمی رفسنجانی و محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم است که در ۲۰ جلد تألیف شده است. جلد اول این کتاب از کلمه آب شروع شده و به کلمه آیین ختم می شود.

۳-۴. ویژگی های کتاب

۱-۳-۴. این کار یک فعالیت گروهی و سازمان یافته است که در مراحل منظم و با تقسیم وظایف خاص انجام گرفته است.

۱۹. همان، ص ۴-۷.

۲۰. مؤذن جامی، محمد هادی؛ «مقایسه دو فرهنگ قرآنی»؛ آینه پژوهش، شماره ۴۳، ص ۳۵-۳۶.

۲۱. ایازی، سید محمد علی؛ «نگاهی به معجم های موضوعی قرآن کریم»؛ بینات، شماره ۲، ص ۱۳۱.

۲۲. مؤذن جامی، محمد هادی؛ «مقایسه دو فرهنگ قرآنی»؛ آینه پژوهش، شماره ۴۳، ص ۴۰.

در سرعنوان عام آمده است. برای مثال سرعنوان های «احرام»، «سعی»، «طواف» در سرعنوان «حج» آمده است. البته هرگاه سرعنوان های خاص مستقل شناخته شده و مورد مراجعه قرار گیرند، در جایگاه الفبایی خود قرار دارند، همانند «تسبیح»، «تهلیل»، «ذکر» و

۴-۵. نقایص کتاب

۱- ۴-۵. این کتاب با وجود اینکه نسبت به معجم های قبلی شامل موضوعات گسترده تری است، اما باز هم تمام موضوعات را شامل نمی شود.

۲- ۴-۵. بین بعضی از عناوین ذکر شده با آیات بیان شده ذیل موضوع، مناسبتی وجود ندارد.

برای مثال در باب استهزاء عنوان مقابله به مثل برای آیات هود ۳۸ و مطففین: ۲۹ و ۳۰ عنوان چندان مناسب نیست.^{۲۵}

پیشنهادها

از آنجا که در این تحقیق متوجه شدم که بر روی معجم های لفظی و موضوعی خیلی کم کار شده است، بنابراین به پژوهشگران پیشنهاد می کنم که سایر معجم های موضوعی و لفظی را مورد ارزیابی و نقد قرار دهند تا از این رهگذر شاهد معجم های موضوعی و لفظی پربارتی باشیم.

کتابنامه

۱. ایازی، سید محمدعلی؛ «نگاهی به معجم های موضوعی قرآن کریم»؛ بینات، شماره ۱، ص ۱۱۲ - ۱۲۲.
۲. بستانی، فواد افرام؛ فرهنگ ابجدی؛ ج ۲، تهران: اسلامی، ۱۳۷۵.
۳. پورطباطبایی، سیدمجید؛ «تأثیرات عمیق گوستاو فلوبل و ژول لایبوم بر فهرست نگاری قرآنی»؛ آینه پژوهش، فروردین اردیبهشت ۱۳۸۹، شماره ۱۲۱.
۴. خرمشاهی، بهاء الدین و فانی، کامران؛ فرهنگ موضوعی قرآن کریم؛ تهران، انتشارات ناهید، ۱۳۷۶.
۵. خرمشاهی، بهاء الدین؛ دانشنامه قرآن پژوهی؛ ج ۲، تهران: ایرانمهر، ۱۳۷۷.
۶. ژول لایبوم؛ تفصیل الآیات، به انضمام کتاب المستدرک، ادوارد مونتیه؛ ترجمه مهدی الهی قمشه ای؛ تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، بی تا.
۷. سعیدی، م؛ «تأملی در معاجم قرآنی»؛ معرفت، شماره ۴۸ تا ۵۰، ۱۳۷۲.
۸. صبری، خلیل؛ طبقات الآیات؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۴۴.
۹. مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات قرآن کریم؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۱۰. مؤذن جامی، محمد هادی؛ «مقایسه دو فرهنگ قرآنی»؛ آینه پژوهش، شماره ۴۳، ص ۳۵ - ۴۱، ۱۳۷۶.
۱۱. هاشم زمانی؛ «معجم های موضوعی قرآن» (بخش نخست)؛ پژوهش های قرآنی، شماره ۴۴، ص ۲۱۶ - ۲۳۳، ۱۳۸۴.
۱۲. هاشمی رفسنجانی، اکبر و محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم؛ فرهنگ قرآن؛ قم: بوستان کتاب انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳.

۲۵. هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، ج ۱، ص ۵۴ - ۵۵.

۲- ۳- ۴. از ویژگی ها و اختصاصات این فرهنگ، ترتیب الفبایی - موضوعی آن است که به شکلی منسجم اطلاعات را طبقه بندی می کند و به گونه ای می توان از هر موضوع یا مدخلی، طرحی سازمان یافته استخراج نمود.

۳- ۳- ۴. ویژگی دیگر آن جامعیت و گستردگی و نیز استشهاده به آیات است که در کمتر معجمی دیده می شود.

۴- ۳- ۴. برداشت های قرآنی ذیل موضوعاتی که ممکن است کمتر به آن توجه شود، توضیحات لازم در جایی که ممکن است آیه به ظاهر ناظر به موضوع نباشد و چپنش موضوعات و گزینش مدخل های مفید در تمام زمینه های مختلف معارف اعتقادی طبیعی و... از ویژگی های دیگر این اثر است.^{۲۳}

۴-۴. نکاتی در مورد نحوه استفاده

۱- ۴-۴. مدخل ها و همچنین سرفصل های اصلی به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است. بسیاری از سرفصل های اصلی عناوین جامعی هستند که عناوین فرعی در ذیل آنها قرار می گیرد. برای مثال «نقش آب» یک عنوان اصلی است که عناوین فرعی مثل آب و آبادانی، آب و بهداشت و... در ذیل آن قرار می گیرد.

۲- ۴-۴. در ذیل برخی از مدخل های عام مانند «اخلاق» که خود مشتمل بر مدخل های متعددی است، فقط به ارائه اطلاعات کلی پرداخته می شود و مباحث مربوط به مصادیق و مدخل های ریز به مدخل های مربوط ارجاع داده می شود. برای مثال اطلاعات مربوط به دروغ و غیبت در مدخل اخلاق نمی آید، بلکه به جایگاه الفبایی خود ارجاع داده می شود.

۳- ۴-۴. در آغاز اغلب مدخل ها در یادداشتی دامنه ای به معنای لغوی، اصطلاحی، حدود و چارچوب مدخل کلید واژه های قرآنی و اهم مباحث آن موضوع پرداخته می شود.^{۲۴}

مثال: آب: معادل فارسی ماء است.

اهم عناوین: آب آشامیدنی، آب جاری و

۴- ۴-۴. گاهی در پاورقی عباراتی افزوده شده است. این روش گرچه برخلاف شیوه معجم نگاری است، ولی بیشتر بدان جهت است که استفاده همگانی از این معجم آسان گردد و همچنین عناوین و موضوعات به اجمال و ابهام نگریند. اطلاعات سرعنوان های موضوعی خاص - که با عنوان عام شناخته شده و مورد مراجعه قرار می گیرند -

۲۳. زمانی، هاشم؛ «معجم های موضوعی قرآن، بخش نخست»؛ مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۴۴، ص ۲۳۲.

۲۴. هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، ج ۱، ص ۵۴ - ۵۵.